

Universitatea Babeș-Bolyai
Facultatea de Istorie și Filosofie
Școala Doctorală Istorie, Civilizație, Cultură

Rezumatul tezei de doctorat
**Cultul apei în provinciile nordice ale
Imperiul Roman**

Coordonator științific:

Prof. Univ.dr. Ioan Piso

Doctorand:

Cumurciuc Andrea

Cluj-Napoca

2012

Cuprins

I. Introducere.....	p.1
II. Scurt istoric al cercetării.....	p.6
III. Evoluția cultelor acvatice, anterioară epocii romane.....	p.11
III.1 Primele dovezi. Neoliticul.....	p.11
III.2 Epoca bronzului.....	p.18
III.3 Epoca fierului.....	p.24
III.4 Grecia antică. Nașterea mitologiei.....	p.31
III.5 Începuturile cultului în Roma antică.....	p.41
III.6 Manifestări ale cultului în Gallia și Germania preromană.....	p.48
IV. Cultul izvoarelor.....	p.57
IV.1 Evoluția cultului anterioară epocii romane.....	p.57
IV.2 Sanctuare ale izvoarelor în Britannia romană.....	p.60
IV.3 Cultul izvoarelor în provinciile gallice.....	p.69
IV.4 Sanctuare ale izvoarelor în provinciile germanice.....	p.81
IV.5 Cultul izvoarelor în provinciile dunărene.....	p.89
V. Cultul fluviilor.....	p.106
V.1 Începuturile cultului.....	p.106
V.2 Neptun, divinitate a apelor terestre.....	p.111
V.3 Divinități ale fluviilor în provinciile nordice.....	p.123
VI. Apa între sacru și profan.....	p.131
VI.1 Divinități asociate termelor romane.....	p.131
VI.2 Rolul apei în sanctuarele lui Aesculapius.....	p.149
VI.3 Nymphaeum-ul între sanctuar și fântână monumentală.....	p.167
VI. Concluzii.....	p.180
VII. Planșe.....	p.187

Rezumat

Cuvinte cheie: religie romană, provincii nordice, cultul izvoarelor, cultul fluviilor, sanctuare tămăduitoare, altare votive.

Scopul lucrării a fost acela de a analiza diferitele forme de manifestare ale cultelor acvatice, originile, evoluția, specificul lor în funcție de epocă și zonă și desigur evoluția mentalității umane văzute prin prisma acestor credințe.

Segmentul temporal asupra căruia se extinde studiul este cel cuprins între secolele I-III p.Ch. Totuși având în vedere originile preistorice ale cultului și evoluția sa neîntreruptă, pentru o înțelegere corectă și deplină a problemei nu putem omite perioadele premergătoare, începând din neolitic. Spațiul geografic studiat este cel denumit convențional "provinciile nordice ale Imperiului Roman" și cuprinde următoarele provincii: Britannia, Gallia, Germania, Raetia, Noricum, Pannonia și Dacia. Criteriul avut în vedere la selectarea acestei zone a fost amplasarea ei la granița Imperiului Roman și încadrarea ei relativ târzie în componența imperiului, fapt ce a favorizat pe de o parte crearea unor civilizații proprii și pe de altă parte menținerea particularităților locale și după romanizare, prin legăturile mai intense cu populațiile barbare. De asemenea, aceste teritorii fiind organizate în provincii de graniță sunt puternic militarizate, iar soldații, de origini foarte diferite sunt purtătorii unor credințe pe care le implementează în noua provincie. Totuși, după cum nici segmentul cronologic nu poate fi respectat cu strictețe, nici cel spațial nu va fi. Lucrarea urmărește manifestări religioase care nu țin cont de structura administrativă a imperiului, credințe care au adesea origini preromane și sunt caracteristice unor populații care au fost ulterior încadrate în diverse provincii, cum este de exemplu cazul celților.

Izvoarele istorice: sursele avute în vedere în realizarea acestei lucrări sunt în primul rând cele arheologice, reprezentate de rapoartele de săpătură efectuate în sanctuare și în diferite edificii unde cultul se practica într-o formă sau alta; epigrafice, reprezentate de altarele votive închinat divinităților acvatice; de artă figurativă, reprezentate de imaginile păstrate ale diferitelor divinități; numismatice, reprezentate de imaginea unor divinități acvatice ce apar pe reversul monedelor și literare.

Metodologia de lucru: abordarea problemei este în primul rând cronologică, lucrarea fiind compusă din două unități distincte, prima referindu-se la manifestările preromane ale cultului, iar a doua la manifestările din epoca romană. În cadrul celei de-a doua unități subiectul va fi tratat pe diverse problematice, iar în cadrul acestora analiza se va realiza pe provincii. Prin urmare lucrarea este structurată pe patru capitole: Evoluția cultelor acvatice, anterioare epocii romane, Cultul izvoarelor, Cultul fluviilor și Apa între sacru și profan, precedate de o introducere și de un scurt

istoric al cercetării și urmate de un capitol de concluzii și planșe. Ca o remarcă general valabilă, atât pentru lucrare în sine cât și pentru planșe, studiul nu își propune să fie unul exhaustiv, nici în ceea ce privește surprinderea tuturor aspectelor secundare ale cultului în spațiul cercetat nici în prezentarea întregului material arheologic descoperit. Un asemenea demers, în special pentru epocile preistorice, ar însemna un volum de muncă imens, iar rezultatul istoric ar fi unul nesemnificativ, deoarece multitudinea de depuneri votive relevă aceeași caracteristică a cultului.

Primele urme legate de ritualuri care indică divinizarea apei provin de la sfârșitul paleoliticului european, și sunt legate de grupurile de vânători care depuneau ofrande în lacuri, în speranța ca practicile magice să aducă sporirea turmelor vâdate. În epoca neolitică majoritatea credințelor religioase legate de apă apar deja într-o formă incipientă. Apa este elementul primordial al cosmogoniei, ea asigură fertilitatea naturii și a tuturor ființelor, are caracteristici tămăduitoare, potolește chinul defuncțiilor după moarte, mediază trecerea lor într-o altă lume și în final purifică lumea prin distrugerii periodice.

În epoca bronzului societatea devine mai preocupată de război și noile divinități își găsesc adăpost în mlaștinile din nordul Europei, dovadă fiind multiplele depuneri de arme. Pe de altă parte, cultul fertilității, predominant în neolitic tinde să dispară. Cultul râurilor și al izvoarelor este atestat prin numeroase descoperiri, și depunerile în izvoarele sunt adesea legate de credința în puterea tămăduitoare a apei. De asemenea se cristalizează și rolul apei în cultul funerar, reprezentat de libațiile efectuate la morminte, ca expresie a credinței în “setea morților”, fenomen caracteristic în special zonei mediteraneene.

Ritualurile legate de apă se înmulțesc considerabil în epoca fierului, și ele au conotații din ce în ce mai complexe. Sunt atestate în continuare toate aspectele legate de rolul sacru al apei, în zonă sudică a Europei accentul punându-se pe puterea dădătoare de viață a apei, pe când în nord pe puterea sa distructivă. De asemenea în această perioadă apar marile sanctuare acvaticice, cu depuneri consistente și sacrificii umane, iar în cazul civilizațiilor care au lăsat dovezi scrise putem surprinde personificările divinităților.

În civilizația Greciei antice cultul apei se structurează în jurul unor personaje divine, reflectat în mitologie, și exprimat printr-o serie de ritualuri. Rolul apei ca element fertilizator reiese din cultul zeițelor Demeter și Core, dar și al nimfelor, adesea protectoare ale nașterilor. Marea, una din elementele definitorii ale civilizației grecești se află sub stăpânirea puternicului zeu Poseidon, care controlează și apele terestre. Puterea purificatoare și tămăduitoare a apei îi este subordonată lui Apollo, în sanctuarele cărui se află și oracolele care de multe ori depind de apa unui izvor.

Legătura apei cu lumea morților reiese din multiplele legende legate de Hades, dar și din ritualurile funerare practicate.

În cadrul religiei romane predomină aspectul curativ al apei, prin intermediul cultului lui Aesculapius și al numeroaselor nimfe și genii acvatice, fapt dovedit de numărul considerabil al sanctuarelor medicale și al ansamblurilor de băi, toate puse sub protecția unor divinități. De o importanță considerabilă se bucură și cultul fluviilor și râurilor, practic fiecare curs de apă mai important fiind lăcașul unei divinități. Caracterul fertilizator al apei este reprezentat de cultul nimfelor, însă cultul lui Neptun, se bucură de o importanță mai scăzută, în comparație cu civilizația greacă.

În zona gallică și germanică cultul este de origine foarte veche, de multe ori anterioară epocii celtice. Accentul cade pe adorarea izvoarelor, ca forțe vitale și curative, și al lacurilor, ca adăpost al diverselor divinități. Cultul râurilor a fost practicat la o scară redusă, dar a câștigat în importanță odată cu cucerirea romană, perioadă în care asistăm la o reală înflorire a cultului apei, și la încadrarea divinităților autohtone în panteonul roman.

În ceea ce privește cultul izvoarelor în epoca romană putem stabili prezența sa în toate provinciile studiate, dar el apare cu frecvență și conotații diferite.

Divinitățile asociate cultului izvoarelor în provinciile nordice sunt variate, ele fiind atât preromane: Grannus, Sirona, Sulis, Coventina, Nemetona, Nemauso, Nerios, Sequana, Rosmerta, Icovellauna, Mattiaca, Abnoba, Borvo, Damona, Noreia, Belinus, Latobius, cât și romane clasice, ca: Apollo, Nimfe, Minerva, Diana, Silvanus, Aesculapius, Hygia, Hercule, Mercur, Fortuna, Marte, Nemesis și Fons. Ritualurile practicate în sanctuarele izvoarelor constau în special în efectuarea unor băi rituale, ce puteau avea loc pe teritoriul efectiv al sanctuarului, sau în termele medicale asociate, și în consumarea rituală a apei izvorului, dovedită de numărul mare de recipiente de băut descoperite în unele sanctuare. Dar nu toate sanctuarele izvorului aveau rol tămăduitor, sau mai precis nu numai rol tămăduitor, un exemplu clasic în acest sens fiind plăcuțele cu blesteme afișate în sanctuarul din Bath.

În ceea ce privește cultul lui Neptun în zona cercetată observăm numărul relativ mic al monumentelor închinat acestei divinități, atât epigrafice cât și figurative. În provinciile nordice cultul său are un caracter public și militar, fiind utilizat în propaganda imperială.

În provinciile nordice și divinitățile fluviilor au un număr mic de monumente. Ele sunt închinat Rinului și Dunării, dar sporadic apar și reprezentări ale Savei, Sennei și probabil a Tamisei și

Mureșului. Atât altarele votive cât și reprezentările figurative ale acestor divinități, fie ele pe monumente sculpturale sau pe monede servesc unor scopuri propagandistice.

Analizând legăturile dintre anumite ansambluri publice și cultul apei putem stabili câteva concluzii cu privire la intersecția domeniului religios cu cel laic. În cazul termelor, prima categorie de monumente studiate, este necesară tratarea separată a băilor medicale și a celor clasice. În primul caz, identificat pe baza asocierii termelor cu un sanctuar al izvorului, sau a descoperirii unor materiale arheologice specifice cum ar fi *ex-voto-uri* anatomice, instrumente medicale sau monumente epigrafice ce atestă vindecări, este relevantă divinitatea menționată. Aceste divinități sunt identice cu cele care patronează sanctuarul și implicit izvorul sacru care alimentează băile. Ele pot fi divinități locale, dar și clasice, precum Minerva, Diana sau Mercur. Cele din urmă nu trebuie să fie legate în mod explicit de apă. Prezența lor se datorează asocierii cu divinitatea locală a izvorului: Sulis, Nerius, Borvo, Abnoba sau Matutinus și prezența lor poate fi considerată o formă de devoțiune.

În cazul termelor clasice, care nu au un rol vădit medical apar divinități care au legături mitologice cu apa, cum ar fi Nimfe, Venus, Apollo, Serapis și Isis, sau altele care sunt expresia unor calități fizice pe care utilizatorii termelor doresc să le obțină, precum Hercule, Venus sau Amazoanele. Reprezentările membrilor colegiului bacchic se încadrează și ele în această categorie, fiind expresia stilului de viață practicat în terme.

Cu privire la cultul lui Aesculapius și al Hygiei precum și la utilizarea apei în sanctuarele lor se observă situații diferite în funcție de provinciile studiate din nordul Imperiului. Astfel în Britannia romană zeul medicinei nu deține nici un sanctuar, puținele atestări epigrafice și reprezentări figurative au fost descoperite în mediul militar, provenind foarte probabil din *valetudinarium*-ul unor castru. Situația este în mare măsură identică și în provinciile gallice, unde nu avem nici o atestare epigrafică sau arheologică a vreunui sanctuar al zeului. Totuși legătura cu apa este vizibilă prin cele două monumente votive descoperite pe teritoriul a câte unui sanctuar al izvorului, la Vichy și la Mont-de-Sene. În provinciile germanice cele șapte altare votive descoperite nu oferă nici un indiciu cu privire la o asociere a cultului lui Aesculapius cu cel al unui izvor sau fântână, și în lipsa unui sanctuar nu putem face nici o precizare în acest sens. În Noricum o serie de reprezentări figurative ale zeului descoperite în aceeași incintă permit identificarea unui sanctuar, dar din păcate nu avem nici o dovadă epigrafică sau arheologică în acest sens, astfel încât nu putem face precizări cu privire la utilizarea apei în acest ansamblu. Situația se schimbă considerabil în provinciile pannonice și dacice, unde zeul deține mai multe sanctuare, toate amplasate în apropierea unor izvoare sau surse de apă și dotate cu fântâni sacre. Acolo unde există suficiente dovezi cultul lui

Aesculapius este asociat cu cel al apei, fie că este vorba de un izvor sau fântână sacră de pe teritoriul asklepeioanelor, fie că dedicațiile pentru zeu provin de pe teritoriul unor sanctuare ale izvoarelor. Cu privire la laicizarea cultului, fenomenul este vizibil în special în spitalele aflate pe teritoriul unor castru.

Cu privire la încadrarea nimfeelor în categoria monumentelor laice sau religioase, problema trebuie tratată diferențiat în funcție de epocă. Astfel în perioada Imperiului Roman, și implicit a existenței provinciilor nordice, nimfeele desemnează exclusiv fântâni monumentale, ansambluri laice cu rol practic și eventual propagandistic, iar reprezentările de divinități atașate acestor monumente au rol decorativ.

Bibliografie:

Lucrări generale:

Brill's Encyclopedia of the Ancient World. New Pauly, Leiden-Boston, 2006.

Encyclopedia of Religion, coord. Lindsay Jones, Detroit, 2005.

Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, III/1, München, 1986.

Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, VII/1, München, 1994.

Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, VIII/1, Zürich, 1996.

Paulys Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft, coord. G. Wissowa, Stuttgart, 1895.

The Princeton Encyclopedia of Classical sites, Princeton, 1976.

Lucrări de specialitate:

R. Agizza, Mituri și legende ale Romei antice, București, 2006.

S. Agusta-Boularot, Les fontaines urbaines en Gaule, în Dossiers d' archeologie, 295, 2004, p.4-11.

S. Agusta-Boularot, E. Follain, R. Robert, La "fontaine triomphale" de Glanum, în Dossiers d' archeologie, 295, 2004, p.88-97.

M. Aldhouse Green, Pilgrims in stone. Stone images from the Gallo-Roman sanctuary of Fontes Sequanae, în BAR 754, Londra, 1999.

J.P. Alcock, Celtic water cults in Roman Britain, în The Archaeological Journal CXXII, 1965.

- D. Alicu, Micia. Studii monografice. I, Cluj-Napoca, 2004.
- D. Alicu, I.H.Crișan, Medicina la romani, Cluj-Napoca, 2003.
- Ph. Andrews, Springhead: Late Iron Age ceremonial landscape to Roman healing centre, în Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series, nr.67, 2007.
- G. Argoud, L'utilisation medicale de l'eau en Grèce et le plan des sanctuaires d'Asclépios, în Actes du colloque Archéologie et Médecine, Antibes, 1986.
- A. Arnaldi, Neptunus nella monetazione imperiale romana, în L'Afrique, la Gaule, la Religion à l'époque romaine, Bruxelles, 1994, p.583-597.
- A. Arnaldi, Ricerche storico-epigrafiche sul culto di "Neptunus" nell'Italia romana, Roma, 1997.
- G. Bauchhenss, Hercules in Gallien-facts and fiction, în Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series, nr.67, 2007.
- G. Băeșteanu, Aprovizionarea cu apă în Dacia romană, Cluj-Napoca, 2007.
- C. Bărbulescu, Arhitectura militară și tehnica de construcție la romani. Castrul de la Potaissa, Cluj-Napoca, 2004.
- M. Bărbulescu, Cultele egiptene la Potaissa, în Signum originis. Religie, artă și societate în Dacia romană, București, 2009, p.77-90.
- M. Bărbulescu, Das Legionslager von Potaissa, Zalău, 1997.
- M. Bărbulescu, Documenti culturali nel castro legionario di Potaissa, în Signum originis. Religie, artă și societate în Dacia romană, București, 2009, p.91-104.
- M. Bărbulescu, Interferențe spirituale în Dacia romană, Cluj-Napoca, 2003.
- G. Becatti, Nimfe e divinita marine: Ricerche mitologiche iconografiche e stilistiche, în Studi Miscellanei 17, 1971, p.17-58.
- F. Benoit, Le symbolisme dans les sanctuaires de la Gaule, Bruxelles, 1970.
- D. Berciu, Lumea celților, București, 1970.
- W. Binsfeld, Das Quellheiligtum Wallenborn bei Heckenmünster, în Trierer Zeitschrift, nr. 32, 1969.

- E. Birley, The deities of Roman Britain, în ANRW II 18.1, 1986.
- R. Bloch, Quelques remarques sur Poseidon, Neptune et Nethuns, în Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris, 1981, p.341-351.
- A. Bonnard, Civilizația greacă. De la Iliada la Parthenon, București, 1967.
- L. Bonnard, Gaule thermale, în Catalogue de l'expédition: Dieux guérisseurs en Gaule romaine, Lattes, 1992.
- L. Bonnard, La Gaule thermale, Paris, 1908.
- N. Boroffka, Considerații asupra unor obiceiuri de depunere în epocile premetalice din Europa, în SCIVA 4, 1992.
- A. Bouet, Nymphées et fontaines dans les thermes publics de Gaule, în Dossiers d'archéologie, 295, 2004, p.12-19.
- C. Bourgeois, L'aménagement des sanctuaires de l'eau, în Catalogue de l'expédition: Dieux guérisseurs en Gaule romaine, Lattes, 1992.
- H. Brewster, The river Gods of Greece. Myths and Mountain Waters in the Hellenic World, London, 1997.
- J.-L. Brunaux, Druizii. Filozofi printre barbari, București, 2007.
- J.-L. Brunaux, Les Gaulois. Sanctuaires et rites, Paris, 1986.
- B. Burnham, J. Wachter, The small towns of Roman Britain, London, 1990.
- K. Büchler, Das Römerbad Badenweiler, Strassburg, 1909.
- O. Cazanove, Sanctuaires et ex-voto salutaires de l'Italie romaine, în Catalogue de l'expédition: Dieux guérisseurs en Gaule romaine, Lattes, 1992.
- R. Ciobanu, V. Barbuta, Le port romaine d'Apulum, în La Loire et les fleuves de la Gaule romaine et des régions voisines, Orléans, 2000, p.257-277.
- C. Ciongradi, Die Römischen Steindenkmäler aus Alburnus Maior, Cluj-Napoca, 2009.
- J. Corrocher, Sources et installations thermales en Bourbonnais, în Les eaux thermales et les cultes des eaux en Gaule et dans les provinces voisines, Actes du Colloque, Aix-les-Bains, 1992.

- F. Costabile, I Nimfei di Locri Epizefiri. Architettura. Culti erotici. Sacralità delle Acque, Catanzaro, 1991.
- B. Cunliffe, Roman Bath discovered, London, 1971.
- B. Cunliffe, P. Davenport, The temple of Sulis Minerva at Bath, Oxford, 1985.
- E. Delaval, E. Follain, Le nymphée la Solitude à Lyon, în Dossiers d'archéologie 295, 2004, p.80-81.
- T. Derks, Gods, Temples and Ritual Practices, The transformation of religious ideas and values in Roman Gaul, Amsterdam, 1995.
- S. Deyts, Images des dieux de la Gaule, Paris, 1992.
- S. Deyts, Le sanctuaire des sources de la Seine, în Catalogue de l'expédition: Dieux guérisseurs en Gaule romaine, Lattes, 1992.
- S. Deyts, Les Bois sculptés des sources de la Seine, Paris, 1983.
- S. Deyts, Sequana, source et fleuve (iconographie et épigraphie), în La Loire et les fleuves de la Gaule romaine et des régions voisines, Orléans, 2000, p.421-430.
- S. Deyts, Sources sacrées, stations thermales et ex-voto de guérison en Gaule romaine, în Les eaux thermales et les cultes des eaux en Gaule et dans les provinces voisines, Actes du Colloque, Aix-les-Bains, 1992.
- S. Deyts, L. Roussel, Couple divin de Mâlain, în À la rencontre des Dieux gaulois, Lattes, 1999.
- Al. Diaconescu, E. Bota, Epigraphy and archaeology: the case of two recently excavated nymphaea from Colonia Dacica Sarmizegetusa, în Orbis Antiquus. Studia in Honorem Ioannis Pisonis, Cluj-Napoca, 2004, p.470-501.
- Die Römer an der Donau, Noricum und Pannonien, Landesausstellung Schloss Traun, Petronel, Viena, 1973.
- Die Römer am Mosel und Saar, Katalog des Ausstellungs in Musée du Luxembourg, Paris, 1983.
- V. Dumitrescu, Arta preistorică în România, București, 1974.
- J. Eingartner, P. Eschbaumer, G. Weber, Die Römische Tempelbezirk in Faimingen-Phoebiana, în Limesforschungen 24, Mainz, 1993.

- J. von Elbe, Roman Germany. A guide to sites and museums, Mainz, 1975.
- M. Eliade, Istoria credințelor și ideilor religioase, Paris, 1976.
- M. Eliade, Tratat de istorie a religiilor, București, 2005.
- E. Ettliger, Die Keramik der Auguster Thermen, Basel, 1949.
- G. G. Fagan, Bathing in public in the Roman World, Michigan, 1999.
- G. Filoramo, Istoria religiilor, Iași, 2008.
- T. Fischer, Noricum, Mainz, 2002.
- G. Fouet, Le sanctuaires des eaux de „ La Hillere” a Montmaurin, în Gallia 30, 1972.
- J. G. Frazer, Creanga de aur, București, 1980.
- I. Fauduet, Sanctuaires associés a l'eau en Gaule Central, în Les eaux thermales et les cultes des eaux en Gaule et dans les provinces voisines, Aix-les-Bains, 1992.
- J. Le Gall, Alésia. Archéologie et Histoire, Paris, 1963.
- J. Le Gall, Recherches sur le cult du Tibre, Paris, 1953.
- R. Ginouvès, Dieux guérisseurs et sanctuaires de sources dans la Grèce antique, în Catalogue de l'expédition: Dieux guérisseurs en Gaule romaine, Lattes, 1992.
- I. Ghinescu, Cultul Nimfelor în Dacia romană, în Ephemeris Napocensis, VIII, 1998, p.123-143.
- F. Glaser, Brunnen und Nymphäen, în Die Wasserversorgung antiker Städte, II, Mainz, 1987.
- F. Glaser, Fountains and nymphaea, în Handbook of Ancient water technology, Köln, 2000.
- F. Glaser, Teurnia, în The autonomous towns of Noricum and Pannonia, Ljubljana 2002.
- K. P. Goethert, Barbarathermen, în Rettet das archäologische Erbe in Trier, Trier, 2005.
- A. Grenier, Manuel d'archéologie gallo-romain, IV. Les monuments des eaux, Paris, 1960.
- P. Gros, L'architecture romaine, I, Paris, 1996.
- J. Guillermand, Les sanctuaires guérisseurs et les origines de la médecine scientifique, în Actes du colloque Archéologie et Médecine, Antibes, 1986.

- R. Guirand, *Le fanum de Colombières-sur Orb*, în *Catalogue de l'exposition: Dieux guérisseurs en Gaule romaine*, Lattes, 1992.
- M. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, București, 1993.
- S. Hansen, *Depozite ca ofrandă: o contribuție la interpretarea descoperirilor de depozite din perioada timpurie a UFZ*, în *SCIVA* 1992, 43/4.
- R. Haeussler, *Dynamics and contradictions of religious change in Narbonensis*, în *Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series*, nr.67, 2007.
- W. Heinz, *Antike Balneologie in späthellenistischer und römischer Zeit. Zur medizinischen Wirkung römischer Bäder*, în *ANRW II*, 37.3, 1996.
- W. Heinz, *Römische thermen. Badewesen und Badeluxus im Römischen Reich*, München, 1983.
- M. Henig, *A new star shining over Bath*, în *Oxford Journal of Archaeology*, nr.18, 1999.
- M. Henig, *Religion in Roman Britain*, London, 1984.
- R. Hosek, *Nymphis sacrum*, în *Actes du IXe congrès international d'études sur les frontières romaines*, București, 1974.
- D. Isac, I. Stratan, *Monumente de artă provincială romană în muzeul din Lugoj*, în *Banatica II* 1973, p.117-130.
- G. Jolly, *Le sanctuaire gallo-romain de Genainville*, în *Actes du Colloque Archéologie et Médecine*, Antibates, 1986.
- Z. Kadar, *Der Kult der Heilgötter in Pannonien und den übrigen Donauprovinzen*, în *ANRW II* 18.2, Berlin, 1989.
- H. Kenner, *Die Götterwelt der Austria Romana*, în *ANRW II* 18.2, Berlin, 1989.
- E. Kern, *Éléments archéologiques pour un portrait mythologique du Rhin*, în *La Loire et les fleuves de la Gaule romaine et des régions voisines*, Orléans, 2000, p.493-513.
- A.King, *Coins and coin hoards from Romano-celtic temples in Britain*, în *Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series*, nr.67, 2007.
- A. King, *Roman Gaul and Germany*, London, 1990.
- S. Klementa, *Gelagerte Flussgötter des Späthellenismus und der römischen Kaiserzeit*, Köln, 1993.

- T. Kovacs, Askoi, Bird-shaped Vessels, bird-shaped Rattles in Bronze Age Hungary, în *Folia Archaeologica* XXIII, 1972.
- P. Kowalewski, Flussgötter und ihre Attribute auf antiken Münzen, în *Cura Aquarum in Ephesus*, Leuven, 2006, p.3-13.
- V. Kruta, *Les celtes. Histoire et dictionnaire*, Paris, 2000.
- K. Lange, în *National Geographic*, București, 09/2007.
- R. Laur-Belart, *Führer durch Augusta Raurica*, Basel, 1948.
- H. Lavagne, Le problème des “nymphées” en Gaule, în *Les eaux thermales et les cultes des eaux en Gaule et dans les provinces voisines. Actes du Colloque*, Aix-les-Bains, sept. 1990.
- A. Lengyel, G.T.B. Radan, *The archaeology of Roman Pannonia*, Budapest, 1980.
- L. Lerat, *La Gaule romaine*, Paris, 1977.
- W. Letzner, *Römische Brunnen und Nymphaea in der westlicher Reichshälfte*, Münster, 1990.
- P. Lévêque, *Aventura greacă*, București, 1987.
- M.J.T. Lewis, *Temples in Roman Britain*, Cambridge, 1966.
- A. Malissard, *Les Romaines et l'eau*, Paris, 1994.
- H. Manderscheid, *Die Skulpturenausstattung der Kaiserzeitlichen Thermenanlagen*, Berlin, 1981.
- H. Manderscheid, *Römische Thermen. Aspekte von Architektur, Technik und Ausstattung*, în *Die Wasserversorgung antiker Städte*, III, Mainz, 1988.
- F. Marcu, *Organizarea internă a castrelor din Dacia*, Cluj-Napoca, 2009.
- L. Marinescu, A. Sion, L. Petculescu, I. Andrițoiu, E. Ionescu Rusu, M. Brăileanu, Șantierul arheologic Micia, în *Cercetări arheologice* III, 1979, p.105-126.
- L. Marinescu, L. Mărghitan, C.C. Petolescu, *Thermele romane de la Micia. Raport asupra săpăturilor din anii 1971-1974*, în *Cercetări arheologice* I, 1975, p.217-230.
- J. Maringer, *Das Wasser in Kult und Glauben der vorgeschichtlichen Menschen*, în *Anthropos* 68, 1973.
- R. Martin, P. Varène, *Le monument d'ucuetis à Alésia*, Paris, 1973.

- G. Masson, Les médecins en Gaule et dans les Germanies et les divinités Asclépios/Esculape et Hygie, *în Dialogues d'histoire ancienne*, 31/2, 2005, p.107-136.
- J. Meisssonier, La représentation des fleuves sur les monnaies romaines, *în La Loire et les fleuves de la Gaule romaine et des régions voisines*, Orléans, 2000, p.515-545.
- G. Meyers, The divine river: ancient Roman identity and the image of Tiberinus, *în The nature and function of water, baths, bathing and hygiene from Antiquity through the Renaissance*, Leiden-Boston, 2009, p.233-247.
- A. Morlet, Vichy gallo-romain, Macon, 1957.
- G. Moitrieux, Hercule au serpent au sanctuaire de Deneuvre, *în Actes du Colloque Archéologie et Médecine*, Antibates, 1986.
- G. Moitrieux, Hercule et le cult des sources en Lorraine. Les exemples de Thil, Dugny et Deneuvre, *în Les eaux thermales et les cultes des eaux en Gaule et dans les provinces voisines, Actes du Colloque*, Aix-les-Bains, 1992.
- G. Moitrieux, Le sanctuaire de source de Deneuvre, *în Catalogue de l' exposition : Dieux guérisseurs en Gaule romaine*, Lattes, 1992.
- S. Nemeti, Bindus-Neptunus and Ianus Geminus at Alburnus Maior (Dacia), *în Studia historica, Historia antiqua*, 22, 2004, p.91-101.
- J. Nicolaus, Asklepionul din Ulpia Traiana Sarmizegetusa, *în Sargetia XV*, 1981, p.45-65.
- I. Nielsen, *Thermae et balnea*, Aarhus, 1990.
- J. Ostrowski, *Personifications of rivers in Greek and Roman art*, Warszawa, 1991.
- B. Otto, Das Quellheiligtum von Herakleia, *în Herakleia in Lukaniein und das Quellheiligtum der Demeter*, Innsbruck, 1996.
- W. Otto, *Die Götter Griechenlands. Das Bild des Göttlichen im Spiegel des griechischen Geistes*, Frankfurt am Main, 1961.
- C. M. Petolescu, Personificarea Dunării în izvoarele antice, *în Thraco-Dacica VI*, 1985, p. 196-199.
- I. Piso, Epigraphica XII, *în AMN XVII*, 1980, p.81-89.
- I. Piso, Gli Illiri ad Alburnus Maior, *în Dall' Adriatico al Danubio, L'illirico nell'età greca e romana, Atti del convegno internazionale*, Milano, 2003.

- I. Piso, R. Étienne, Al. Diaconescu, *Le forum vetus de Sarmizegetusa*, București, 2006.
- I. Piso, A. Rusu, *Nymphaeum-ul de la Germisara*, în *Revista Monumentelor Istorice*, nr. 1, 1990.
- K. Poczy, *Szent kerületek Aquincum és Brigetio aquaeductusánál*, în *Archaeologiai Ertesítő*, 107, 1980.
- K. Poczy, *Wasserver- und entsorgung, Gebäude des Stadtzentrums*, în *Forschungen in Aquincum 1969-2002. Zur Ehren von Klara Poczy*, Budapest, 2003.
- C. Pop, *Reprezentări din Dacia dedicate lui Liber Pater și acoliților săi*, în *Apulum X*, 1972, p.173-182.
- Gh. Popilian, *Thermele de la Slăveni*, în *Apulum IX*, 1971, p.627-646.
- G. Prosperi Valenti, *Valetudo. Origine ed aspetti del culto nel mondo romano*, Roma, 1998.
- E. Rabeisen, *Le sanctuaire d'Apollon Moritasgus a Alesia*, în *Catalogue de l'expédition: Dieux guérisseurs en Gaule romaine*, Lattes, 1992.
- J. Riethmüller, *Asklepios. Heiligtümer und Kulte*, Heidelberg, 2005.
- A.-M. Romeuf, M. Dumontet, *Les ex-voto de Chamalières*, în *Catalogue de l'expédition: Dieux guérisseurs en Gaule romaine*, Lattes, 1992.
- L. Rossi, *Il Danuvio nella storia, nella numismatica e nella scultura romana medio-imperiale*, în *Numismatica e antichità classiche*, Lugano, 1972, p.111-143.
- Römer am Rhein, Ausstellung des Römisch-Germanischen Museums Köln*, 1967.
- A. Rusu, *Marcus Stadius Priscus la Germisara*, în *Sargetia XXI-XXIV*, 1991.
- A. Rusu, *Un monument epigrafic de la Micia*, în *Sargetia XV*, 1981, p.67-68.
- A. Rusu-Pescaru, D. Alicu, *Templele romane din Dacia*, Deva, 2000.
- B. Schejbal, *Municipium Iasorum*, în *The autonomous towns of Noricum and Pannonia*, Ljubljana 2004.
- P. Scherrer, *Vom regnum Noricum zur römischen Provinz. Grundlagen und Mechanismen der Urbanisierung*, în *The autonomous towns of Noricum and Pannonia*, Ljubljana, 2002.

- A. R. Schmid, Die Römer am Rhein und Mainz. Das Leben in der Obergermanischen Provinz, Bielefeld, 1972.
- K. Schumacher, Siedlungs- und Kulturgeschichte der Rheinlande von der Urzeit bis in das Mittelalter, Mainz, 1923.
- E. Sikora, Le culte d'Esculape en Gaule, în *La médecine en Gaule*, Paris, 1985, p.195-204.
- W. Spickermann, Germania Inferior. Religionsgeschichte des Römischen Germanien, Tübingen, 2008.
- W. Spickermann, Germania Superior. Religionsgeschichte des Römischen Germanien, Tübingen, 2003.
- N. Spivey, Panorama lumii clasice, Londra, 2004.
- F. Staehelin, Die Schweiz in Römischer Zeit, Basel, 1948.
- B.H. Stolte, Religiöse Verhältnisse in Niedergermanien, în *ANRW II*, 18.1, 1986.
- K. Szirmai, A fórumtemplom, a kerek templom és forrásszentélyek Aquincumban, în *Aquincum/Augusta Raurica. Elet a Római Birodalom két városában*, Basel, 1997.
- C. Tiussi, Il culto di Esculapio nell' area Nord-Adriatica, în *Studi e ricerche sulla Gallia Cisalpina*, 10, Roma, 1999.
- J.M.C. Toynbee, Art in Roman Britain, London, 1962.
- R. Tölle-Kastenbein, *Archeologia dell'acqua*, Milano, 1990.
- M. Trunk, Römische Tempel in den Rhein- und westlichen Donauprovinzen, Augst, 1991.
- A. Ursuțiu, Etapa mijlocie a primei vârste a fierului în Transilvania. Cercetările de la Bernadea, com. Bernadea, jud. Mureș, Cluj-Napoca, 2002.
- M. Vegetti, Omul și zeii, în *Omul grec*, Iași, 2001.
- J.-P. Vernant, Mit și religie în Grecia antică, București, 1995.
- H. Vetters, Virunum, în *ANRW II/6*, 1977.
- R. Vollkommer, Vater Rhein und seine römischen Darstellungen, în *Bonner Jahrbücher*, 1994, 194.

G. Weisgerber, Das Pilgerheiligtum des Apollo und der Sirona von Hochscheid im Hunsrück, Bonn, 1975.

G. Wissowa, Religion und Kultus der Römer, München, 1902.

F. Yegül, Bathing in the Roman world, New York, 2010.

F. Yegül, Baths and bathing in classical Antiquity, London, 1992.

P. Zsidi, Öffentliche Gebäude und Wohnhäuser ausserhalb des Stadtzentrum, în Forschungen in Aquincum 1969-2002. Zur Ehren von Klara Poczy, Budapest, 2003.